

Fizyka statystyczna

Notatki z wykładu z fizyki statystycznej
prowadzonego na trzecim semestrze fizyki
technicznej przez

Prof. Janusza Wolnego,

sporządzone przez

Joannę Ropkę

1. Rozkład dwumienny; przykłady. Liczba stanów dozwolonych dla układu makroskopowego.

Kiedy mamy do czynienia z dużą ilością obiektów, traktujemy je jako **zespół statystyczny**, do którego stosujemy pojęcia prawdopodobieństwa. Zespół statystyczny składa się z bardzo dużej liczby N układów „podobnych” do siebie. Jeżeli pewien określony wynik doświadczenia oznaczony został wskaźnikiem r i spośród N układów zespołu wynik ten uzyskany został na N_r układach, wówczas iloraz $P_r = \frac{N_r}{N}$ nazywamy **prawdopodobieństwem wystąpienia wyniku r** . Stosunek ten jest słuszny dla $N \rightarrow \infty$. Chociaż nie można przewidzieć wyniku doświadczenia na pojedynczym układzie zadaniem teorii statystycznej jest przewidzenie prawdopodobieństwa każdego z możliwych wyników doświadczenia.

Należy wprowadzić warunek normalizujący: $\sum_{r=1}^N P_r = 1$ oraz podstawowe prawa rachunku prawdopodobieństwa: $P(r \cup s) = P_r + P_s$, $P(r \cap s) = P_r \cdot P_s$ - dla zdarzeń niezależnych.

Zespół statystyczny, którego obiekty mogą znajdować się w jednym z dwóch stanów z prawdopodobieństwami p i q ($p+q=1$) opisuje ROZKŁAD DWUMIENNY o rozkładzie prawdopodobieństwa:

$$P(n) = \binom{N}{n} p^n \cdot q^{N-n}$$

Wartość średnia wyników obserwacji u : $\bar{u} = \sum_{r=1}^N P_r u_r$. Ma ona bardzo proste własności.

Jeżeli $f(u)$ i $g(u)$ są dowolnymi dwiema funkcjami zmiennej u to: $\overline{f+g} = \bar{f} + \bar{g}$, $\overline{c \cdot f} = c \cdot \bar{f}$, $\overline{f \cdot g} = \bar{f} \cdot \bar{g}$ (ten ostatni związek obowiązuje dla zmiennych nie skorelowanych).

Wartość średnia $\bar{u}$ jest parametrem, który wskazuje główną wartość, wokół której rozrzucone będą poszczególne wartości u . Byłoby zatem pożyteczne wprowadzić jakiś parametr, który byłby miarą rozrzutu możliwych wartości u dookoła wartości średniej $\bar{u}$. Wartość średnia wielkości Δu ($\Delta u = u - \bar{u}$) nie może być taką miarą, ponieważ Δu jest średnio biorąc jednakowo często dodatnie jak i ujemne. Natomiast wielkość $(\Delta u)^2$ nie może być nigdy ujemna. Wartość średnią tej wielkości zdefiniowaną jako:

$$\overline{(\Delta u)^2} = \sum_{r=1}^N P_r (\Delta u)^2 = \sum_{r=1}^N P_r (u_r - \bar{u})^2 \text{ nazywamy } \mathbf{wariancją zmiennej } u.$$

Wariancja może stać się równa zero tylko wtedy, gdy wszystkie wartości u_r równe będą wartości średniej $\bar{u}$. Staje się ona coraz większa w miarę wzrostu prawdopodobieństwa występowania wartości u różniących się znacznie od $\bar{u}$. Wariancja stanowi zatem dogodną miarę rozrzutu wartości zmiennej u .

Miarą liniową rozrzutu wielkości u jest pierwiastek kwadratowy z wariancji, czyli tzw. **odchylenie standardowe**: $\underline{\Delta u} = \sqrt{(\Delta u)^2}$

Przykłady zastosowania rozkładu dwumiennego

Przykład 1

Rozważmy idealny układ N cząstek o spinie połówkowym, które są statystycznie niezależne. Przyjmujemy μ_i - składową momentu magnetycznego (wzdłuż kierunku „do góry”) dla i -tego spinu. Interesuje nas całkowity moment magnetyczny M wzdłuż osi skierowanej „do góry”:

$M = \sum_{i=1}^N \mu_i$. Obliczamy wartość średnią: $\overline{M} = \sum_{i=1}^N \mu_i$. Prawdopodobieństwo, że jakiś dowolny moment magnetyczny ma określoną orientację, jest dla wszystkich momentów takie samo, a zatem dla każdej cząstki średni moment magnetyczny jest taki sam (tzn. $\overline{\mu_1} = \overline{\mu_2} = \dots = \overline{\mu_N}$) i można go oznaczyć po prostu przez $\overline{\mu}$. A zatem $\overline{M} = N \cdot \overline{\mu}$. Obliczamy teraz wariancję M , tzn. wielkość $\overline{(\Delta M)^2}$, gdzie $\Delta M = M - \overline{M}$, a $\Delta \mu_i = \mu_i - \overline{\mu}$.

$$\Delta M = \sum_{i=1}^N \Delta \mu_i$$

Aby znaleźć $(\Delta M)^2$, musimy pomnożyć przez siebie sumę $\sum_{i=1}^N \Delta \mu_i \cdot \sum_{j=1}^N \Delta \mu_j$, a więc

$$\begin{aligned} (\Delta M)^2 &= (\Delta \mu_1 + \Delta \mu_2 + \dots + \Delta \mu_N) \cdot (\Delta \mu_1 + \Delta \mu_2 + \dots + \Delta \mu_N) = \\ &= [(\Delta \mu_1)^2 + (\Delta \mu_2)^2 + \dots + (\Delta \mu_N)^2] + [\Delta \mu_1 \cdot \Delta \mu_2 + \dots + \Delta \mu_N \cdot \Delta \mu_{N-1}] \\ \text{czyli } (\Delta M)^2 &= \sum_{i=1}^N (\Delta \mu_i)^2 + \sum_{i=1}^N \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^N (\Delta \mu_i) \cdot (\Delta \mu_j). \end{aligned}$$

Pierwsza suma daje wszystkie człony kwadratowe otrzymane z pomnożenia przez siebie tych samych wyrazów sumy. Suma podwójna zaś daje wszystkie iloczyny różniących się od siebie składników sumy. Każdy z tych iloczynów jest średnio równy zeru, jako że jest on równie często dodatni jak i ujemny. A zatem wzór zredukuje się do zwykłej sumy wyrazów

kwadratowych $\overline{(\Delta M)^2} = \sum_{i=1}^N \overline{(\Delta \mu_i)^2}$. Prawdopodobieństwo, że dowolny moment ma jakąś

określoną orientację jest dla każdego z momentów takie samo. Stąd wariancja $(\Delta \mu_i)^2$ będzie taka sama dla każdej cząstki i można ją oznaczyć przez $\overline{(\Delta \mu)^2}$: $\overline{(\Delta M)^2} = N \overline{(\Delta \mu)^2}$.

Odchylenie standardowe: $\underline{\Delta M} = \sqrt{N \underline{\Delta \mu}}$.

Z powyższych wzorów wynika, w jaki sposób $\overline{M}$ i $\underline{\Delta M}$ zależą od całkowitej liczby N cząstek spinowych w naszym układzie. Względna wartość $\underline{\Delta M}$ w stosunku do $\overline{M}$ jest proporcjonalna do $\frac{1}{\sqrt{N}}$, czyli maleje z rosnącym N .

Przykład 2

Rozważmy układ spinów w polu magnetycznym, które wyróżnia kierunek „do góry” z prawdopodobieństwem $p=0.51$, więc $q=0.49$. Oznaczamy momenty ustawione „w górę” $\mu_i = \mu_0$, a w dół $\mu_i = -\mu_0$. Zatem średni moment magnetyczny względem kierunku do góry wynosić będzie $\bar{\mu} = p\mu_0 + q(-\mu_0) = (p - q)\mu_0 = (2p - 1)\mu_0$. Wariancja momentu magnetycznego cząstki wynosi $(\Delta\mu)^2 = (\mu - \bar{\mu})^2 = p(\mu_0 - \bar{\mu})^2 + q(-\mu_0 - \bar{\mu})^2$. Jednak $\mu_0 - \bar{\mu} = \mu_0 - (2p - 1)\mu_0 = 2\mu_0(1 - p) = 2\mu_0q$, a także $\mu_0 + \bar{\mu} = \mu_0 + (2p - 1)\mu_0 = 2\mu_0p$.

A zatem otrzymamy $(\Delta\mu)^2 = p(2\mu_0q)^2 + q(2\mu_0p)^2 = 4\mu_0^2 pq(q + p)$. Ze względu na to, że $p + q = 1$, otrzymujemy $(\Delta\mu)^2 = 4pq\mu_0^2$. Ostatecznie $\bar{M} = N\bar{\mu} = N(p - q)\mu_0$ oraz $(\Delta M)^2 = 4Npq\mu_0^2$. Odchylenie standardowe wielkości M wynosi: $\underline{\Delta M} = 2\sqrt{Npq}\mu_0$.

Pole magnetyczne, w którym znajduje się układ, jest słabe (np. pole ziemskie), odpowiadające wartościom prawdopodobieństw $p=0.51$ i $q=0.49$. Podstawiając wartości p i q otrzymamy średni całkowity moment magnetyczny układu N cząsteczek $\bar{M} = 0.02N\mu_0$, a odchylenie standardowe $\underline{\Delta M} = 2\sqrt{Npq}\mu_0 \approx \sqrt{N}\mu_0$.

A zatem $\frac{\underline{\Delta M}}{\bar{M}} = \frac{\sqrt{N}\mu_0}{0.02N\mu_0} = \frac{50}{\sqrt{N}}$.

Rozważmy najpierw przypadek, w którym całkowita liczba cząsteczek jest stosunkowo niewielka, np. $N=100$, co daje $\frac{\underline{\Delta M}}{\bar{M}} = 5$, czyli $\underline{\Delta M} > \bar{M}$. Rozrzut możliwych wartości M jest w takim przypadku bardzo duży.

Jeżeli natomiast rozważymy układ o rozmiarach makroskopowych, w którym liczba cząstek jest rzędu liczby Avogadro $N=10^{24}$, to $\frac{\underline{\Delta M}}{\bar{M}} = 5 \cdot 10^{-11}$, czyli $\underline{\Delta M} \ll \bar{M}$. Rozrzut możliwych wartości M jest wówczas bardzo mały w stosunku do wielkości średniego całkowitego momentu magnetycznego układu $\bar{M}$. Gdybyśmy rozpoczęli robić pomiary wielkości M , to otrzymalibyśmy niemal zawsze wartości bardzo bliskie $\bar{M}$. Dopóki stosowana przez nas metoda pomiaru nie byłaby wystarczająco dokładna, aby wykryć różnice momentu magnetycznego mniejsze niż $10^{-80}\%$, otrzymywalibyśmy właściwie zawsze wartość równą $\bar{M}$, nie zdając sobie sprawy z istnienia fluktuacji wokół tej wartości.

RYSUNEK

Przykład 3

Interesuje nas rozmieszczenie cząsteczek w gazie. W naczyniu o objętości V_0 znajduje się gaz doskonały złożony z N cząsteczek. Jeżeli gaz znajduje się w stanie równowagi, to prawdopodobieństwo p znalezienia się jakiejś cząsteczki w objętości V wynosi $p = \frac{V}{V_0}$, $q = \frac{V'}{V_0}$, gdzie $(V+V'=V_0)$.

Obliczamy wartość średnią $\bar{n} = \sum_{i=1}^N (1 \cdot p_i + 0 \cdot q_i) = Np$; dla jednej cząstki $\bar{n}_1 = p$

$$\overline{(\Delta n_1)^2} = p(n - \bar{n})^2 + q(n - \bar{n})^2 = p(1 - p)^2 + q(0 - p)^2 = pq^2 + qp^2 = pq$$

$$\overline{(\Delta n_1)^2} = pq$$

$$(\Delta M)^2 = Npq \text{ dla } N \text{ cząstek.}$$

Odchylenie standardowe: $\Delta n = \sqrt{Npq}$.

$$\text{Błąd względny } \frac{\Delta n}{\bar{n}} = \frac{\sqrt{N} \sqrt{pq}}{Np} = \sqrt{\frac{q}{p}} \frac{1}{\sqrt{N}}.$$

Dla ustalonych prawdopodobieństw p i q błąd względny maleje ze wzrostem liczby cząstek N , jak $\frac{1}{\sqrt{N}}$.

Liczba stanów dozwolonych dla układu makroskopowego

Załóżmy, że mamy do czynienia z układem makroskopowym, dla którego dane są parametry zewnętrzne wyznaczające poziomy energetyczny układ. Całkowitą energię układu oznaczmy przez E . Aby ułatwić policzenie stanów, zgrupujemy je według energii, dzieląc obszar energii na równe małe przedziały o stałej odległości δE . Przyjmujemy, że δE jest bardzo małe w skali makroskopowej, tzn. bardzo małe w porównaniu z całkowitą energią układu, ale duże w skali mikroskopowej, tzn. znacznie większe niż energia pojedynczej cząstki układu, a więc także dużo większe niż odstęp między sąsiednimi poziomami energetycznymi układu. Każdy przedział δE obejmuje bardzo wiele możliwych stanów kwantowych układu.

Oznaczmy: $\Omega(E) \equiv$ **liczba stanów, których energie znajdują się w przedziale pomiędzy E i $E+\delta E$** .

$\Omega(E) = \rho(E) \cdot \delta E$, gdzie $\rho(E)$ jest niezależne od wielkości przedziału δE . Wielkość $\rho(E)$ nazywamy **gęstością stanów**. Jest ona równa liczbie stanów przypadających na jednostkowy przedział energii przy danej energii E .

Względna zmiana wielkości $\Omega(E)$ przy przejściu z jednego przedziału energii do sąsiedniego jest bardzo mała. Zatem $\Omega(E)$ można traktować jako gładką funkcję energii E .

$\Omega(E)$ można otrzymać także, gdy znamy wielkość $\phi(E)$:

$\phi(E) \equiv$ całkowita liczba stanów, których energie są mniejsze niż E .

W takim przypadku, liczby stanów o energiach znajdujących się pomiędzy E a $E + \delta E$, otrzymamy różniczkując $\phi(E)$: $\Omega(E) = \phi(E + \delta E) - \phi(E) = \frac{d\phi}{dE} \delta E$.

Przykład 1

W jaki sposób obliczyć można liczbę stanów $\Omega(E)$ dla pewnego prostego układu?

Przypuśćmy, że wewnątrz jednowymiarowego pudła o długości L porusza się swobodnie cząstka o masie m . Możliwe wartości poziomów energetycznych takiego układu

$$\text{dane są wzorem } E = \frac{p^2}{2m}, \quad p = \hbar k, \quad k = \frac{n\pi}{L} \Rightarrow E = \frac{\hbar^2}{2m} \frac{\pi^2}{L^2} n^2 \Rightarrow n = \frac{L}{\pi\hbar} \sqrt{2mE}.$$

Ponieważ kolejne stany kwantowe odpowiadają wartościom n różniącym się o jeden, więc $\phi(E)$ - czyli całkowita liczba stanów kwantowych o energiach mniejszych od E , a więc o liczbach kwantowych mniejszych od n , jest po prostu równa $\frac{n}{1} = n$. Stąd

$$\phi(E) = n = \frac{L}{\pi\hbar} \sqrt{2mE} \Rightarrow \Omega(E) = \frac{L\sqrt{m}}{\pi\hbar} \frac{1}{\sqrt{2E}} \delta E$$

Przykład 2

Założmy, że wewnątrz trójwymiarowego pudła (sześcianu o krawędzi L) porusza się swobodnie cząstka o masie m . Przyjmujemy, że $L_x = L_y = L_z = L$. Zatem

$$E = \frac{\hbar^2}{2m} \frac{\pi^2}{L^2} (n_x^2 + n_y^2 + n_z^2) \Rightarrow n_x^2 + n_y^2 + n_z^2 = \left(\frac{L}{\pi\hbar} \right)^2 2mE.$$

Dla zadanej wartości E , wartości n_x, n_y, n_z spełniające to równanie, znajdują się na powierzchni kuli o promieniu R : $R^2 = n_x^2 + n_y^2 + n_z^2$

$$R^2 = \left(\frac{L}{\pi\hbar} \right)^2 2mE \Rightarrow R = \frac{L}{\pi\hbar} \sqrt{2mE}$$

Liczba stanów $\phi(E)$ o energiach mniejszych od E jest równa objętości tej części kuli o promieniu R , dla której n_x, n_y, n_z są dodatnie.

$$\text{Zatem } \phi(E) = \frac{1}{8} \left(\frac{4}{3} \pi R^3 \right) = \frac{\pi}{6} \left(\frac{L}{\pi\hbar} \right)^3 \sqrt{(2mE)^3}.$$

Liczba stanów o energiach znajdujących się pomiędzy E a $E + \delta E$ będzie wynosić:

$$\Omega(E) = \frac{V}{4\pi^2 \hbar^3} \sqrt{8m^3} \sqrt{E} \delta E.$$

Oszacujmy zależność liczby stanów $\Omega(E)$ (lub $\phi(E)$) od energii makroskopowego układu cząstek E . Każdy taki układ jest opisany przy pomocy zbioru f liczb kwantowych (f - liczba stopni swobody układu jest rzędu liczby Avogadro). Z każdą liczbą kwantową związany jest pewien przyczynik ε do całkowitej energii E układu. Przez $\phi(\varepsilon)$ oznaczmy

całkowitą liczbę możliwych wartości tej liczby kwantowej, dla których związane z nimi przyczynki energii są mniejsze od ε . Oczekujemy, że ϕ rośnie w przybliżeniu proporcjonalnie do wielkości przedziału energii $(\varepsilon - \varepsilon_0)$. Możemy napisać: $\phi(\varepsilon) \propto (\varepsilon - \varepsilon_0)^\alpha$, gdzie α jest rzędu jedności.

Rozważmy teraz cały układ o f stopniach swobody. Różnica między energią E a najmniejszą jej możliwą wartością E_0 winna być w przybliżeniu f razy większa od średniej energii przypadającej na jeden stopień swobody (ściślej mówiąc od nadwyżki ε nad jej najmniejszą możliwą wartością ε_0): $E - E_0 \propto (\varepsilon - \varepsilon_0)f$.

Całkowitą liczbę stanów $\phi(E)$ o energii całkowitej mniejszej niż E otrzymamy: $\phi(E) \propto [\phi(\varepsilon)]^f$, gdzie ε związane jest z E poprzednią zależnością. Liczbę $\Omega(E)$ stanów o energii zawartej pomiędzy E a $E + \delta E$ otrzymamy:

$$\Omega(E) = \frac{d\phi}{dE} \delta E \propto f \phi^{f-1} \frac{d\phi}{d\varepsilon} \delta E = \phi^{f-1} \frac{d\phi}{d\varepsilon} \delta E \Rightarrow \frac{d\phi}{d\varepsilon} = f^{-1} \left(\frac{d\phi}{d\varepsilon} \right)$$

W miarę wzrostu energii E układu rośnie energia przypadająca na jeden stopień swobody. Odpowiednio też wzrasta stosunkowo powoli liczba stanów $\phi(\varepsilon)$ przypadająca na jeden stopień swobody. Ale ponieważ wykładniki $f-1$ w dwóch ostatnich wzorach są olbrzymie, to liczba stanów $\Omega(E)$ ($\phi(E)$) dla układu o f stopniach swobody rośnie bardzo szybko.

Liczba stanów dozwolonych $\Omega(E)$ dla każdego zwyczajnego układu makroskopowego jest niezwykle szybko rosnącą funkcją jego energii E .

Otrzymać można następujące przybliżone wzory na zależność Ω od E :

$$\Omega(E) \propto (\varepsilon - \varepsilon_0)^{\alpha f-1} \propto \left(\frac{E - E_0}{f} \right)^{\alpha f-1}.$$

Dla każdego zwyczajnego układu zachodzi w przybliżeniu:

$$\Omega(E) \propto (E - E_0)^f.$$

Możemy również znaleźć rząd wielkości $\ln \Omega(E)$: $\ln \Omega(E) = (f-1) \ln \phi + \ln \left(\frac{d\phi}{d\varepsilon} \delta E \right)$.

Wielkości $\ln \phi$ oraz $\ln \left(\frac{d\phi}{d\varepsilon} \delta E \right)$ są dużo mniejsze od f , więc można je zaniedbać.

Dla układu makroskopowego liczba stanów $\Omega(E)$ o energiach zawartych pomiędzy E a $E + \delta E$ jest w bardzo dobrym przybliżeniu taka, że dla $E \neq E_0$ $\ln \Omega(E)$ nie zależy od δE : $\ln \Omega(E) \propto f$.